

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԻԸ. ՑԱՐԻ 1914

Տարեկան 16 ֆր. ոսկի — 6 դր.:
 Վեցամսեայ՝ 8 ֆր. ոսկի — 3 դր.:
 Մեկ թիս կ'արժէ 1-50 ֆր. — 70 կ.:

ԹԻԻ 5, ՄԱՅԻՍ

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԿՐՕՆԻ ԺԱՌՈՒՄԸ ԵՒ ԳԻՏԱԳՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԸՍՏ ՀԱՄԵՐՈՏՈՒՄՆԱԿԱՆ ԿՐՕՆԱԳԻՏՈՒԹԵՐԹԵՐՆ

Ա.

ԿՐՕՆԻ ԺԱՌՈՒՄԸ

Վ որ Հարեւանցի անհարկ մը արձակէ ժամանակիս մաւառական կացութեան վրայ եւ զայն քննէ, կ'ըսէ գերմանացի համբաւաւոր փիլիսոփան՝ Ռ. Էյքլէն, այնպիսին ամէն բանէ յառաջ զգայի աւորոշութիւն մը, ճշնոյց անատագութիւն մը պիտի զգայ մարդկային ձգտումներուն գլխաւոր վախճանին նկատմամբ. ամէն տեղ մարդկութիւնը բաժնուած է կուսակցութիւններու եւ շատ անգամ նոյն իսկ մարդ ինքն իր մէջ երկուքի

ճեղքուած է¹, շփայ միութիւն մարդկային կեանքին նոյն իսկ ամէնէն հիմնական եւ կենսական հարցերուն մէջ: Ընկերավարականը մղուած թէ ժամանակին ընկերական, անտեսական եւ քաղաքական պայմաններէ եւ թէ իր անհատական ձգտումներէն, արամագրութիւններէն եւ ապաւորութիւններէն՝ կը ստեղծէ կեանքի նոր մտապատկեր մը եւ կ'ուզէ բովանդակ իրականութիւնը անոր համեմատ կերպարանաւորել: Բնագէտն ու քիմիագէտը չեն գոհանար բնութեան օրէնքները կամ անոնց փոխադարձ յարաբերութիւնները խուզարկելով, յանգգնօրէն կը մտնեն փիլիսոփայութեան սահմանները, զայն բառնալու եւ անոր տեղ իրենց գիտութեան կենսադուրի օրէնքներով նոր մը յօրինելու համար: Բնականաբար հոս անտարբեր չեն կրնար մնալ մեր հոգեխօսներն ու մարդախօսները: Անոնք քաջ գիտեն որ մարդ էակը մանրանկարն է բովանդակ իրականութեան, փոքրաշխարհ մը (Mikrokosmos), որուն մէջ հոգեկանին քով բուսականն ալ, անասնականն ալ եւ նոյն իսկ նիւթականը իրենց ներկայացուցիչներն ունին:

Բայց կայ կէտ մը, որուն մէջ ամէն ալ գէթ որոշ ըստփով մը իւրաւու ձեռք կը կարկառեն, այս է ճարտըրլուծիւն — Evolution: 20րդ դարու գիտնականին համար բարեշրջութիւնը տիեզերական օրէնք մըն է, որուն աղբջնութենէն ազատ չէ նոյն իսկ կրօնը, Բայց

¹ R. Eucken, Geistige Strömungen der Gegenwart. Leipzig 1906, էջ 1.

զանա ըլլալու հարկ չկայ իմանալու համար թէ եւ ոչ իսկ բարեշրջութեան գաղափարին մէջ իսկական փութիւն եւ իրական գաղափարակցութիւն կայ: Այո՛, ներկայիս նիւթապաշտաններէ ախշափ անարգութեան գրիտառութիւնն անգամ կ'ընդունին եւ իր բազմագոյրեան գործնականով ալ ցուցցած է թէ իբրեւ կրօն թէեւ անփոփոխելի սկզբունքներու վրայ հաստատուած աստուածային յայտնութիւն մըն է, սակայն սոյն աստուածայինը ժամանակաւոր էակի մը համար ըլլալուն՝ գերբնականը կ'ենթադրէ բնականը սկզբունքին համեմատ, ենթակայ է զարգացման ներքին յառաջատուութեան մը (Prozess): Բայց անոնք, որոնք աստուծոյ պաշտօնութեան անուամբ կը պարծին, կրօնական բարեշրջութեան տակ ուրիշ իմաստ կը դնեն, անոնց քով բարեշրջութիւնն ոչ նշանակէ ընտելութիւն, այսինքն՝ նախորդը յաջորդէն պիտի գտնազանուի ոչ միայն ըստ արտաքին ձեւին եւ ըստ ներքին զարգացման, այլ նաեւ ըստ էութեան եւ գոյացութեան: Կատարեալը անկատարէն, վսեմը ստորինէն, անարգէն եւ միշտեւ իսկ անասնականէն, ահա այս է աստեանապաշտներու բարեշրջական ամենամեծ սկզբունքը: Այս պարագային՝ բնականաբար քննադատին ուրիշ բան չի մնար, բայց քննել թէ որոնք իրաւունք ունին՝ աստուածապաշտները թէ աստեանապաշտները, կրօնականները թէ ճակատկրօնները — Եփրատացոյց քով ճշմարտութեան Գիտնահայտն երեսը յաւիտեանական շրջալով մը ծածկուած էր, եւ պատգամը մահ կը սպառնար զայն բացողներուն: Բարեբախտաբար այսպիսի սպառնալիք մը չկայ մեզի համար, մանաւանդ թէ պարտականութիւն կայ ճշմարտութիւնը փնտնելու եւ գտնելէն վերջն ալ ընդունելու: Մեր պատգամն է բացերնս ճշմարտութեան վճռական խօսքը, զոր սակայն այն ստեղծ միայն կը լսենք, երբ ներգոյր նիւթ եղող տեսութիւններուն արժէքը փորձենք միշտ իրողութիւններու փորձաքարին վրայ: Կրնայիք այս տեղ միայն այն գրութիւնները յառաջ բերել, որոնց ազդեցութիւնը ներկայիս տակաւին շատ մեծ ըլլալուն՝ մեր քննութեան ալ առարկայ պիտի ըլլան. սակայն աւելի պատշաճ կը համարենք պատմական ակնարկի մը տակ ամփոփել կրօնաքափական գէթ բոլոր գլխաւոր գրութիւնները: Կը յուսանք թէ ընթերցողը պիտի զգանայ իր գնահատականը մեր սոյն որոշման:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՆԱՐԿ ՄԸ
Կրօնագիտական գիտաւոր դրոյթիւն
ճնրոյս վրայ:
Նախապատրաստական ջրման:

Բարեշրջականութեան գաղափարը կրօնի մերձեցումին առաջին անգամ շեղինգ եւ Հեգել — Ասոնց համաձայն բոլոր իրականութիւնները զաղափարական կամ իմացական նախասկզբան մը մասերն են. ամեն մարդկային կամ անասնական եւ կամ որեւիցէ արարածական ներգործութիւն ուրիշ բան չեն, բայց եթէ ինքնին իսկ նախասկզբան ներքնայն գտնազան արտացոլացումները՝ Երբ այս վարդապետութեան ուսուցիչներուն հարցընէք թէ ասով ինչպէս կարելի է մեկնել տիեզերքի անկատարութիւնները բայց մանաւանդ մարդկային բարոյական անկարգութիւն. ներքն ու բնական հիւանդութիւնները, կը պատահանեն որ նախասկզբը բարեշրջութեան կամ զարգացման յաւիտեանական յառաջատուութեան մէջ ըլլալով՝ ի հարկէ երբեմն ալ ինքնարտայայտութիւնները անկատար պիտի ըլլան: Անկատարան ալ զարգացման յառաջատուութեան մէջ իւր օգտակար գերն, ունի, օր. համար կը ցուցնէ թէ որն է զարգացման ուղիղ ճամբան: Կրօնի գաղափար մասնաւորապէս երկու փիլիսոփաներէ իւրաքանչիւր իւր մասնական տեսութեան համեմատ կրօնի ծագման եւ բարեշրջութեան աղիւսակ մը ունի: Շեղինգ կրօնական յառաջատուութիւնը կը նկատէ բացարձակապէս ստորակայորէն (objektivistisch), առասպելը կամ դիցաբանութիւնը, կ'ըսէ Շեղինգ, հարկադրական արգիւնք մըն է աստուածային յաւիտեանական ուժերու, որոնք ի սկզբան աշխարհակազմիկ նկարագրուած երեւան կու գան, ապա մարդկային հոգւոյն մէջ պատմակազմիկ կերպարանք կ'առնուն: Նաեւ Հեգել կրօնական բարեշրջութեան մէջ հարկադրականութիւնը իբրեւ տիեզերական օրենք կը պաշտպանէ, բայց իր քով յառաջատուութիւնը տրամաբանական (logisch) ընթացք ունի: Ահա Հեգելի կրօններու աղիւսակը ըստ իրենց զարգացման աստիճանին. 1. Քնապաշտութիւն (սուր, որուն ա) ձեւն է մոգութիւն, բ) գոյացութեան կրօններ (ձնական եւ հոգեական), գ) բարույ եւ լուսոյ (պարսկական), ցաւի (ասորական) եւ առեղծուածի (եգիպտական) կրօններ, որոնց մէջ քնապաշտութիւնը առատութեան կրօնի գաղափարին կը մերձենայ:

Ձ. Բանաստոր անհատականության՝ այսինքն վեհուկեան (բերայական), գեղեցկութեան (յոնական) եւ իմացականութեան կամ կարգաւորութեան (հոգովական) կրօններ, որոնց մէջ Աստուած իրեւ ենթակայ կը մըրձուտայ: Յ. Գիրազոյն աստիճանը կը կազմէ Բրիտանիայի աստիճանը, որ առաջիկայ եւ եւնթակայ այս տիեզերական երկու գաղափարները Աստուծոյ վրայ իրարու հետ կը հաշտեցնեն:

Սակայն այս գաղափարապաշտ (idealistisch) փիլիսոփայութիւնը երկայն կեանք չունեցաւ, վասն զի մարդկային սրտին մէջ համապատասխան գետնի չգտաւ: Քաղաքական պայմաններու հետ փոխուած էին նաեւ մարդկային ձգտումներն ու արամագրութիւնները, որոնք իրեն առաջին սերունդ ցանուեցան վերածնութեան շրջանին, խմորուեցան Նեփոտի, Լա Պլասի եւ ուրիշ բնագիտական դարակազմիչ փիլիսոփայութիւններու հետ: Կենսական որոշ հոսանք մը կազմեցին, երբ բնութեան պայծառացի ձայնը հետ սկսաւ լսուիլ նաեւ քաղաքակրթութեան ամենահին ազգերուն ձայնը, կ'ուզէր ըսել, երբ գտնուեցան հնգական Ռգվեդան, պարսկական Ավեստան եւ եգիպտական, սուրա-բարեկամ արձանագրութիւնները: Մարդկութիւնը փիլիսոփայութիւն մը կ'ուզէր, որ ոչ թէ գաղափարապաշտութիւն իրերը նախալըացուած գաղափարի մը համեմատ ձեւերով, այլ դրական, փորձառական փաստերով գոհացուցիչ պատասխան մը տար ինչպէս բնութեան մեքենականութեան, նոյնպէս դարերէ ի վեր անոր հանդէպ կանգնող զայն նկատող եւ քննող մարդ էակին հիմնական սկզբունքներու վրայ: Իրականութեան քաղցը սկսած էր արդէն ներքի բովանդակ խորանքին՝ բայց զլիաւորաբար Գերմանիան, անոր սրտին դատարկացած խորշերը կեանք կ'ուզէին եւ կեանք կ'աղաղակէին, զոր սակայն ներկան տակաւին մատակարարելու վիճակի մէջ չէր: Ահա ասիկց շարժում մը դէպի անցնելը, ճիշդ մը անցելոյն մէջ հոգեկան հաւասարակշռութիւն գտնելու համար: «Պատմական ամեն մտածութիւն ինքն իր մէջ ազատիչ բան մ'ունի արդէն, կ'ըսէ Ռ. Վիլման, վասն զի զմարդ վեր կը բռնէ ներկայէն եւ անոր բռնութենէն: Այն դարերը, որոնք մէջ պատմական հոգին կը պահին, որչափ ալ խղճի եւ մտքի ազատութեան մասին խոսած ըլլան, միշտ անազատութեան եւ ստրկութեան կնիքը կը կրեն. որովհետեւ վարկեցական հոսանքին դի-

մաց հակահոսանք մը չունենալուն՝ ներկային մէջ կը լուծուին կը չբանան՝»:

Նոր շարժումն իւր աշխարհակալութիւններն սկսաւ երկու ուղղութեամբ՝ դասականութեան ստրկական եւ ազգային-բանասիրական: Հետաքրքրականն այն է, որ մանրակրիկ հետազոտութիւններու նիւթ եղաւ ոչ այնչափ պատմութեան քաղաքականը, որչափ քաղաքակրթականը, ոչ այնչափ թագաւորներու եւ զորավարներու քաջագործութիւններն ու ասպատակութիւնները, որչափ ժողովրդական կեանքը, նկարագրելը, գաղափարականներն եւ կրթութեան աստիճանը, վասն զի ասոնք միայն կրնային իրենց կենսանարաւ հոգեւոր հարցումներն ճշգրիտ եւ անխաղաղ պատասխանել: Սկզբնաւորութիւնն եղաւ համամատական լեզուագիտութեամբ, ըստ որում թէ գտնուած յիշատակարաններն եւ թէ ինքնին իսկ իրերու բնական ընթացքը զայն կը պահանջէր: «Ինչպէս որ աշխարհք մարդկային ձանձուղութեան մէջ կը պատկերանայ, կ'ըսէր Բեք (Böckh), նոր շարժման գլխաւորներն մէկը, նոյնպէս ձանաղդութիւնն ալ ինք զինք կ'արտացոյց լեզուին մէջ, մանաւանդ թէ անով ինքն իրեն գիտակից կ'ըլլայ, ուստի եւ, կը հետեւեցնէ, լեզուն իր մէջ կը բովանդակէ ազգի մը անհնար զիտհանութիւնը, 1767ին արդէն Հ. Գ. Կեօրդու Յիսուսանը գաղղիական Անգղիային մատուցած յիշատակարանով մը գիտնականներուն մատուցած յիշատակարանով մը քանակութեան վրայ, որուն յունարէնի, բայց մասնաւորապէս լատիներէնի հետ ինքնութիւնը կը ցուցնէր: Բեքն՝ ինչպէս Մաքս Միլլերը կը դիմէ՝ «Համառ Միստիստիկ իւր այս յիշատակարանով նորագոյն համամատական բանասիրութեան ամենէն կարեւոր արդիւնքներէն մէկ քանին արդէն գտած էր», բայց համամատական լեզուագիտութիւնը այն տանն սկսաւ լիաշգի ընթանալ, երբ անգղիացիները Կալիֆոռնիայի մէջ հիմնուած «Ասիական ընկերութիւնը» իւր թարգմանութիւններով եւ անդրադոյն ուսումնասիրութիւններով սանկրիտերէնը դիւրամատուցելու Եւրոպացւոյ Այնուհետեւ երեւցան Ֆր. Շլեյցերի եւ Ֆր. Բուպիի նման հսկայ մտքեր, որոնք եղածն աւելի եւս զարգացուցին եւ ճիւղաւորեցին: Մինչ այսպէս դասական

1 Otto Willmann, Geschichte des Idealismus, III, Bd. 1896, էջ 680.

2 Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache, 1870, Գերմ. Թրգմ. էջ 430.

ըստած բանասէրները, որոնց ուշագրութիւնը գրաւած էին գլխաւորաբար սանտկրիտե, հին պարսկերէն, յունարէն եւ լատիներէն լեզուները, Տոգերապական լեզուին առեղծուածը մասամբ մը արդէն լուծած, մեծ թափով Իգլիզական եւ Աւեստայի ալլեայի լեզուներու թարգմանելով եւ անոնց ըզվանդակութիւնը հետազոտելով կը պարապէին, անդին Գերմանիայի մէջ շնորհիւ մասնաւորապէս Յ. Գոթմիշի շահմանած շարժումը մը յառաջ եկաւ ի նպատակ ազգային բանասիրութեան: Կը քննուէին, ինչ որ ժողովրդեան հոգւոյն ծնունդն էր, ինչ որ անոր անբռնաբաց կեանքին արտայայտութիւնն էր. կը հաւաքուէին զոյգներն ու առասպելները իրեւել նուիրական ձեացորդներ Տախիտոսի նկարագրած բարոյաւոր էր. բնասէր Գերմաններու: Անցեալը իւր շունչով սկսած էր վերստին կենդանացնել գիտական աշխարհը, եւ ահա այս շունչն ազդեցութեան տակ կազմուեցաւ նաեւ Համեմատական կրօնագիտութիւնը, անգրանիկ ծնունդ գնասական եւ ազգային բանասիրական երկու հոսանքներուն միաւորութեան, զոր կը պարտիք մեծաւ մասամբ Վ. Ֆոն Հումբոլտի հանձնարելը ըսներուն: Հումբոլտը անձամբ կրօնագէտ չէ եղած ըսուի, բայց իւր եւ անոնք մը նաեւ Բուպիշի դարակազմիկ հրատարակութիւնները մարդկութիւնը լեզուագիտութեան ցեղային զանազան խմբերու բաժնելով, ամենամեծ հնարաւորութիւնը տուին մարդկութիւնը ուսումնասիրել նաեւ կրօնաբանական տեսակէտէ, մանաւանդ որ լեզուագիտութեան աղբիւր ծառայող գրութիւնները գրեթէ ամբողջութեամբ կրօնական էին:

19րդ դարուն մէջ առաջին անգամ իւր կրօնախոյը մեր առջեւ կ'իլլէ Փր. Կրեյցերը, որ իւր Symbolik und Mythologie der Völker hauptsächlich der Griechen¹ գործին մէջ կ'աշխատէր ցուցնել թէ հելլենոսական չղանի ազգերը երկու իւրաքանչիւր դասականներն ունէին. մին քահանայական, որ միայն նոյն դասուն ծանօթ էր եւ միաստուածական նկարագիր ունէր, միւսը ժողովրդական, որ կրօնական առասպելներով հիւսուած բազմաստուածութիւն մըն էր: Բայց Կրեյցերը սոյն տեսութեան եկած էր աւելի քր. Գ. Հայնէի² ազդեցութեան տակ քան բանասիրական-լեզուագիտական

գալորցին: Հայնէի համաձայն նախամարդը թէեւ սկզբնաբար Աստուծոյ գաղափարը ունէր իր մէջ, բայց այս գաղափարը տականքն շատ անգարագացեալ էր: Անոր լեզուն վերացական գաղափարները չունէր եւ ինքն ալ համեմատաբար շատ աւելի զգայական ըլլալուն³ շուտով արտաշխարհային երեւոյթներէ կրօնական արամագրութիւններու կը մղուէր, որոնք⁴ երեւոյթներու համեմատ, ոմանք երկիւղով եւ ոմանք զարմանքով զինքը կը լեցնէին: Երկիւղ եւ զարմանք միացած իրերը անձնաւորելու բնազդի մը հետ⁵ ահա ասոնք են ըստ Հայնէի, բոլոր կրօնական առասպելներու ելակէտն ու աղբիւրը:

Բանասիրական-լեզուագիտական կրօնաբանութեան մէջ առաջնութեան պատիւը կ'իյնայ Վ. Կուրեի⁶, որ 1862էն ի վեր „Zeitschrift für vergleich. Sprachforschung“ հանրածանօթ թերթին խմբագրապետն էր: Ինքն էր, որ Յ. Գոթմիշի գերմանական դիցաբանութեան վրայ գործադրած մեծոգով առաջին անգամ մանրակրկիտ համեմատութեան ենթարկեց Տոգերապական կրօնները, մասնաւոր ըրաւ անոնց զարգացման աստիճանները եւ փորձեց նոյն իսկ ամենուէն հասարակաց բունը որոշել: Այս գծուարին գործին մէջ իրեն մեծ զորաւիգ մըն էր Վ. Հիլպերտ⁷, որ սակայն Տոգերապական եւ ընդհանրապէս կրօններուն աղբիւր հարցին մէջ իրմէ խոտորեցաւ, վասն զի մինչ Կուրեի կարծիքով հին Արիւնեւրու պաշտամունքի գերագոյն աւարկան հոլըն էր, Հիլպերտը շանթը կը համարէր: Կրօնաբանութեան պատմութեան մէջ մեծ գեր կատարած են նաեւ Ռ. Լեքսիւս⁸, Է. Բուրնուֆ⁹, Մ. Բրեւալ¹⁰, եւ մանաւանդ Վ. Մանհարտ¹¹: Բայց բանասիրական գալորցին ամենամեծ կրօնախոյըն եւ միանգամայն կրնանք ըսել նոյն իսկ Համեմատական կրօնագիտութեան Նայրն եւ Մարե Միւլլեր¹²: Անոր կը

¹ Երեւելի Գործն է՝ Herabkunft des Feuers und des Göttertranks, Berlin, 1859.

² Der Ursprung der Mythologie, dargelegt an griechischer und deutscher Sage, 1860. — Sonne, Mond und Sterne. Ein Beitrag zur Mythologie und Kulturgeschichte der Urzeit, 1864.

³ Ueber den ersten ägyptischen Götterkreis und seine geschichtlich mythologische Entstehung, 1851.

⁴ La Science des Religions, 1870.

⁵ Hercules et Cacus, Etude mythologique comparée, 1863.

⁶ Germanische Mythen, 1858, գրուած աւելի Գոթմիշի հետեւութեամբ. իր երեւելի աշխատութիւնն է՝ Wald- und Feldkulte der alten Germanen.

⁷ Գործն է կրօններու մասին՝ Chips from a German Workshop, 1868, ք) Introduction of the science

¹ 4 Լաբ. հրմ. 1810—1812:

² Opuscula Academica I. De causis fabularum seu mythorum phisicis, 1764. — De Origine et causis fabularum Homericarum, 1777.

պարտինք գիտութեանս թէ անունն եւ թէ գոյութիւնը. այս պատճառաւ պատշաճ է որ հոս քիչ մը աւելի ծանրանանք իրեն դրութեան վրայ:

Կրօնը արդիական գիւտ մը չէ, կ'ըսէ Մ. Միւլլերը, այն այնչափ հին է, որչափ մարդկութիւնը: Գրաւոր ամենահին յիշատակարանները կրօնական բովանդակութեամբ են, եւ կրօնական երազներ նշմարելի են նոյն իսկ պղնձի, երկաթի եւ քարի վրայ գործմուած այն կոշտ եւ անարուեստ քանդակներու եւ պատկերներու վրայ, որոնք իրենց կարգին մարդկային մտքին ամենահին ծնունդներն են: Իմաստով մը կրօնագիտութիւնն ալ այնչափ հին է, որչափ կրօնը: Ուր կայ մարդ եւ կը շնչէ, հոն կայ նաեւ կրօն, եւ ուր կայ կրօն, հոն նոյնքին գոյութեան հետ անբաժին կերպով կապուած է նաեւ անոր ուսկից ըլլալուն հարցը: Մարդկութեան որբանէն սկսելով մարդկային առաջին հարցումները եղած են՝ Ուսկից, Ինչ եւ Ինչու են աշխարհքիս բոլոր իրերը. եւ չափաանցութիւն չէ երբեք, եթէ ըսենք թէ փիլիսոփայական առաջին հարցերը կրօնի կը պարտին իրենց ծագումը: Բայց իսկական ի՞նչ է կրօնը. այս հարցման պատասխանը այս է. — Թեպէտ այնչափ գիւրին չէ կրօնի իսկական սահմանը տալ, սակայն գէթ անոր ինչ ինչ նկարագրական յատկութիւնները կրնանք մասնացոյց ընել. որդ կրօնի համար բնորոշ է յատկութիւն մըն է՝ «Անսահմանի հաւատքը»: Կրօնը իրբեւ Անսահմանին ձգտող հաստատութիւն մը ոչ միայն հնարաւոր, այլ եւ անհրաժեշտ է: Այո, գեւա այսօր միլիոնաւոր մարդիկ կան, որոնք «անսահման» բառին իմաստը եւ ոչ իսկ կ'ըմբռնեն, միայն թէ վերը ըսուածով այս միայն կը հաստատուի, որ նախնագոյն ժամանակներէ արդէն գոյութիւն ունէր «անսահման» գաղափարին՝ այսպէս ըսենք սերմնիկը, մարդկային զգայական ապաւորութիւններու մէջ. եւ թէ՛ ինչպէս որ մարդկային խելքը զգայաբաններու մասնական եւ զգալի տպաւորութիւններու միջոցաւ կը զարգանայ, այսպէս ալ հաւատքը Անսահմանին զգալի տպաւորութիւններուն վրայէն կը ձեւաւորուի:

of Religion, 1873. Գերմ. Թրգմ. Einleitung in die vergl. Religionswissenschaft, 1874. Կ) Hilbert Lectures on the origins and growth of religion as illustrate by the religions of India, 1878. Գերմ. Vorlesungen über den Ursprung und die Entwicklung der Religion mit besonderer Rücksicht auf die Religionen des alten Indiens. Գ) Naturalreligion, 1889. Եւս Միւլլեր հոս Կրօնագիտութեան առանձին աւելի Բ. Ե եւ Գ. Ե:

Թէ ուսկից է այս Ուրիշը, զոր ոչ մեր զգայարանները եւ ոչ ալ միտքը ստեղծած են, այս ալ կրօնական հարցին պատմական կողմն է, կ'ըսէ Մ. Միւլլերը. — Նախապատմական ըսուած մարդու մը համար՝ պէտք է որ զգայարաններուն տեսածէն եւ զգացածէն անդինը աննշմարելի անշնորհաբար եւ անձայր երեսայ: Մարդ կը անտէն ամէն ժամանակ, բայց միշտ մինչեւ որոշ կէտ մը, եւ ահա ճիշտ հոն, ուսկէ անդին աչքերը անբաւական են, մարդ կամաւ թէ ակամայ Անսահմանին առաջին ճնշումը կը զգայ: Այս ճնշումը զգալի բան մըն է եւ ոչ թէ լոկ տրամաբանութեան արդիւնք: Եթէ քիչ մը չափազանց կը շնչէ ըսելը թէ մարդս իրապէս Անսահմանը կը տեսնէ, ըսելու եղբ Անսահմանէն կը կրէ եւ կամ Անսահմանին ճնշման գիտակից կ'ըլլայ: Վայրենին զայն տակաւին չձանչցած՝ կը զգայ եւ գիտէ. եւ այն անծանօթ եւ անունուն Անսահմանն է, որ յետոյ հազարաւոր ձեւերով պատմութեան մէջ երեւան կու գայ: Սկզբանէ արդէն կար Անսահմանը մեր զգայական ապաւորութիւններու մէջ, եթէ չըլլար, բայց ասոնք Անսահման բառը կը միայ լոկ բան: Անոր տրուած անուններու մէջ կրնան շատ սխալներ ըլլալ, բայց սխալներու պատմութիւնն ալ իր օգտակարութիւնը ունի: Նախամարդը, որ Անսահմանը նախնաբար լեռներու, ծառերու, գետերու, շանթի, արեգակնայ, լուսնու եւ աստղերու մէջ կ'որոնէր, յետոյ սխալաւ զայն Հայր, Պապ, Պապի, Արարիչ, աւելի յետոյ՝ «Տեր Տերանց», «Աստուած աստուծոց» եւ հոսիկ ապա յաւիտենական, անըմբռնելի եւ անիմանալի անուանել: Այս տեսանկիւնէ անտեսանելին, զգալիէն անզգալին, շօշափելիէն անշօշափելին վերելքը, որչափ ալ առաջին քայլերուն մէջ անորոշ եւ տարածամ ըլլայ, բայց եւ այնպէս մարդկային բնութեան հիմնական օրէնքներէն մէկն է:

Կրօնի պատմական այս բարեշքութիւնը ցուցնելու կ'անցնի Մարք Միւլլերը, ծանրաւորով գլխաւորաբար հնդեւրոպական, բայց յատկապէս Ննդկական կրօններու վրայ: Լսենք ի՞նչ կ'ըսէ. — Դարձներնք անգամ մը մեր աչքերը վեճայի հին երգերուն վրայ, անոնք ոչ թէ փայտէ կոճիւրներու եւ քարերու ուղղուած են, այլ գետերու, լեռներու, երկնքի, լուսնոյ, եւ արեգակնայ, ուրեմն ոչ թէ Ֆետիշ ըսուած առարկաներու. կրնանք նոյն իսկ Վեդայէն ալ անդին անցնիլ եւ լեզուագիտական համամասութեամբ ցուցնել ի՞նչ որ հնդկական, յաւ-

նական, գերմանական եւ իտալական Արիներու հասարակաց էր: Արդ հին Արիները գետերու, լեռներու, արեգական եւ լուսնի որոշ կարգի գործողութիւններ կը վերագրէին. գործողութիւններ, արտապատու լեզուական քննադատին ձայներով, որոնք տակաւ լեզուի արմատներու վերածնունդն: Այսպէս գետը կ'անուանէին սրացող, մանչող կամ հերկող եւ կամ մայր (mātar) իբր մեռացանող դաշտերու: Այս բոլոր պարագաներու մէջ՝ ինչպէս կը տեսնուի գետը գործունեայ կը նկատուի: Նախամարդը իրեն պէս գործն կը կարծէր զինքը շրջապատող աշխարհը, տեսնելով ամէն տեղ այն գործողութիւնները, որոնք իրեն սովորականներն էին: Երբ քար մը, զոր ինքը անձամբ կը սրէր, չէր նկատուի իբր միջոց կարելու, այլ ինքնին իսկ կարող, նաւը՝ թուշող կամ թուշու, արօրը՝ պատանող եւ այս անունը կը գործածէր շատ անգամ նաեւ զայլը կամ կի՛նը բացատրելու համար (vriks), ընականաբար լեռն ալ պահպանող, եւ լուսնին ալ երկինքը չափող պիտի անուանէր (լուսն — mas — չափող, լուս. mensis- գերմ. Monat), թէ նախնաբար ամէն առարկային անունը՝ գործն իմաստ ունէր, հետեւեալ օրինակով աւելի կը հաստատուի: Հին Արիները թէ իր մը կայ եւ կամ զոյ անով միայն կրնային բացատրել, որ ինքզոյն ինքի եղող առարկան այն ներգործութիւնը կը կատարէ, կ'ըսէին, ինչ որ ամէն անութարթին իրենք կ'ընէին. արդ մարդկային ամէնէն ընդհանուր եւ անընդհատ գործունեութիւնը շնչառութիւնը ըլլալուն՝ արեւու, երկնքի եւ երկրի կայութիւնը կամ զոյութիւնը կը բացատրէին՝ «արեւը կը շնչէ, երկինքը կը շնչէ, երկիրը կը շնչէ» ըսելով: Ասոնք իրենց ազդեցութեան համեմատ ուրիշ անուններ ալ ունէին, այսպէս արեւը մերթ լուսաւորողը, մերթ մեռացանող եւ մերթ ալ կենդանացնող կ'անուանուէր:

Բայց մէկ քայլին կը յաջորդէ ուրիշ մը. Արիները թէ մը վերջը սկսան լեռներու, գետերու, արեւու եւ լուսնի իբրեւ աստուածներու (— devas — deus) պաշտման մատուցանել. նոյն իսկ deva յառաջ պայծառ եւ լուսաւոր կը նշանակէր եւ իբր վերադիր անական վերոյիշեալ անուններու կը կցուէր: «Ահա այս է այն ուղին, որ տեսանելէն անտեսալին, լուսաւոր ու պայծառ արեւէն եւ լուսնէն, որոնք կը տեսնուէին, գետերէն, որոնք կը շօշափուէին, առաջնորդած է Արիները Devաներու, որոնք այլեւս ոչ տեսանելի էին եւ ոչ ալ շօշափելի»:

Արեւական այս զարմանալի զարգացողութիւնը Մ. Միլլերը արդիւնք կը նկատէ «լեզուի հիւսնդութեան», աւելի պարզ խօսքով՝ «յետագայ սերունդներու ատեն նախնական բառերու իմաստին խանգարման»: Այսպէս ալ կը մկնէ նաեւ արական եւ իգական աստուածութիւններու յառաջգայութիւնը: Իր կարծիքով նախնաբար լեզուներու մէջ երկիր, երկինք, արեւ եւ լուսնն ոչ միայն գործն էակներ կ'ըմբռնուէին, այլ եւ զանոնք բացատրող իւրաքանչիւր բառ քերականական սեռ մը ունէր, ոմանք արական եւ ոմանք իգական, բայց յետագայ սերունդը անոնց արժէքը չըմբռնելով՝ քերականականը գիւրաւ իրականի վերածեց:

Երբ 1872ին մեր հռչակաւոր կրօնագետը Համմոմ. կրօնագիտութեան վայր կը խօսէր, իր ունեւորները կ'պահագնջէին, որ «կրօնական զբոյցներն ու առասպելները, որոնք իրենց վերջին ձեւին մէջ մեռաւ մասամբ մօքի հակառակ եւ անորժէք աւանդութիւններ են, պարզ, հասկնալի եւ նոյն իսկ բանաստեղծական իմաստ կը տառնան, եթէ բարձուի միայն անոնց վիճակն այն ծածկոյթը, որ զանոնք լեզուական անխուստփելի խանգարման հետեւանքով պատած է՝, թէ քանիներն նոյն տառն իրեն իրաւունք տուին, չէնք գիտեր, այսչափ միայն յայտնի է, որ կողմնակիցներն շատ քիչ ունեցաւ: Ի հարկէ ասոր պատճառներէն մեկն է ինքնին իսկ իր դրութիւնը, որ որչափ գրաւիչ է արտաքինս, այնչափ անորոշ եւ կաղ է ներքուստ: Բազմաթիւ են անոր մէջ սրամիտ եւ ճշգրիտ հայեացքներ, լեզուագիտական ուշադաս վերլուծումներ, բայց բազմաթիւ են նաեւ սխալները: Մ. Միլլերի մեզի ընծայած «Անաստման, ուրիշ բան չէ, բայց եթէ երեւակայութեան եւ սրտին ճշման տակ յառաջ եկած մտաւոր վերացական ընդհանրացում» մը. այսպիսի «Անաստման» մը կրնայ մտթեմաթիքական կամ աստեղագիտական գիտութեւն եւ նոյն իսկ բանաստեղծական նուրբ եւ կենսալի զգածումներու ծնունդ տալ, բայց ոչ կրօնի, որուն Անաստմանը միշտ իրական եւ անճշմարտ ըմբռնուած է: Բոլորովին անհիմն են նոյնպէս Աստուծոյ գաղափարին յառաջագայութեան մասին վերջայէն եզրակացուածները, վասն զի ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, գիտութիւնը այսօր ճիշտ հակառակը կը թուցնէ. իսկ թէ բոլոր արական եւ իգական աստուածու-

¹ Einleitung in die vergl. Religionswissenschaft, 1874, էջ 59.

թիւները լեզուական սեռին իրականի վերածմամբ կազմուած չեն կրնար ըլլալ, անկից յայտնի է, որ մարդկային լեզուներու հազիւ կէտք քերականական սեռ ունին:

Սակայն այս բոլոր անձեղութիւններն ալ Մ. Միլլերի պէս հռչակաւոր մարդ մը գրեթէ բոլորովին առանձին ձգելու համար անբաւական էին: Թէ՛ անոր եւ թէ՛ ընդհանրապէս բանասիրական դպրոցին տեսութիւնները հրապարակէն դուրս մղող իսկական պատճառները ուրիշ էին: Նորը շարժում՝ մը հրապարակը գրաւած էր արդէն. եւ այս հակաշարժումը այնչափ ուժ գին էր, որչափ մեծ եւ նշանակալից էին զայն յառաջ բերող ազգայնները մէկ կողմանէ, եւ տկար էին միւս կողմանէ փիլիսոփայական այն հիմքը, որոնց վրայ հաստատուած էր բանասիրական կրօնաքննութիւնը: Բանասիրական կրօնաքննութիւնը հակաշարժում մըն էր գաղափարապաշտութեան (Idealismus) դէմ, բայց անոր տեղ նոր մը չկրցաւ դնել: Պատճառնական մեծամեծ գիւտեր կ'ուան, հարցեր լուծուեցան եւ հարցեր բացուեցան, բայց զանոնք միասնական աշխարհայեցութեան մը տակ ամփոփելու փոյթ չտարուեցաւ: Փոքր թերութիւն մը չէր նաեւ այն, որ կրօնական երեւոյթներն ու առասպելները կը քննուէին լիկ լեզուագիտորէն, մինչդեռ իրողութիւն մը, որ դարերով կեանք արտադրած է եւ կեանքի կանոն եղած է, անուանական ստուգաբանութիւնէն աւելին ունի իր մէջ. մէկ խօսքով՝ ազգայնասական եւ հոգեխոսական տեսակէտները լեզուագիտական են նուազ գեր չունին կրօնական երեւոյթներու մեկնութեան մէջ: Պականութիւններ էին ասոնք, որոնցով բանասիրական-կրօնաքննական դպրոցը ինքն իրեն գերեզմանը բացաւ, տեղի տալով համար ուրիշի մը, որ ուժով իրմէ գեր ի վերայ էր:

(Ըրբանտիտի)

Հ. Ա. ՄԱՏԻՆՅԱՆ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԿԱՐԻՔ ԲԻՅԵԿ ՅԱՐԱԻԹԻՆՆԵՆ ԲՈՅՈՍՏԵՆՆՈՅ

Բագուի Հայերն այս օրերս հազուադէպ ցնեութեան մը մէջ են, մեծահանդէս կը տօնեն իրենց Մարտիկական Ընկերակա Յիմնամեակը:

Այդ համաբաւոր ընկերութեան երկաւրամայ գործունէութեան Համարատուութիւնն է որ կը կատարուի, կամ լաւ եւս՝ ընդհանուր Յիմնամեակութիւնը, որով՝ գրական ու շօշափելի փաստերու շնորհիւ յայտնուելով յիշուած սարիէ ի վեր եղած Մարտիկականները, այդ՝ ընկերութեան սուրբ նպատակին վստակադրներն աւելի եւս պիտի ոգեւորուին, աւելի մեծ եռանդով՝ քաջալերուին, անոր գոյութիւնը հաստատուն պահպանելու, անոր պատմութիւնն առաւել ճորայեցելու փառաւոր գործառնութիւններով եւ արժանացնելու զայն փառապանծ Հարիւրամեակի մը՝ 1964ին:

Մարգարիտական Ընկերութեան բազմամեայ կեանքի տօնի միջոցին Բագուցի մէջն Հայ շուրթներ անշուշտ գովեստով եւ երախտագիտութեամբ կը յիշատակեն նաեւ արեւմտից հին բժիշկ մը, որ այդ ընկերութեան ոչ միայն գլխաւոր հիմնադիրն եղած է, այլ եւ՝ անոր կեանքն ու հոգին, Բիւիլ Գուիլ Երեւանի Ռոմոնտիկները:

Բագուի Հայ գրիւններ հարկաւ ընդարձակ կենսագրականներով պիտի ուզեն ներկայացնել՝ այդ նշանաւոր բժիշկն ու բարերարը, եւ ծանօթացնել զայն արդի սերունդին. բայց եւ ալ պարտականութիւն մը կը զգամ այսօր հեռուէն, համեստ տողերովս զարթեցանել յիշատակը Պովկասաւայ այդ կարեւոր դէմքին, որ վաղուց գրաւած է իմ ուշագրութիւնն իրեն մեծ հայ մը, եւ իբրեւ անկեղծ նուիրող մը բժշկութեան բարձր կուլումին, այն է՝ Ծառայել ցաւակիր մարդկութեան:

Անոր արդիւնալից կեանքի մասին ունեցած տեղեկութիւններս գժբախտաբար շատ քիչ են, եւ չեմ կրցած ցայսօր շատցնել զանոնք, հակառակ իմ բազմադիմի դիմումներուս, որոնցմով՝ համարձակած եմ մէկէ աւելի անգամներ ձանձրոյթ տալ Պովկասաւայի բարեկամներու, առանց գոհացուցիչ պատասխան ստանալու: Այսու հանգերձ՝ կը յուսամ, թէ ձեռքս ունեցած սակաւթիւ աղբիւրներով կարելի պիտի ըլլայ